

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Київ)

Μεμνησθαί αλιστευ – наукове кредо професора Олексія Покровського

*Ich widme diesen Aufsatz ganz herzlich
zauberhafter Antonina Rischko*

В історії вітчизняного антикознавства ХІХ ст. займає особливе місце. У середині позаминулого століття вітчизняна* класична наука виходить на прийнятний рівень, порівняно із західноєвропейською, що було пов'язано, насамперед, із діяльністю в Санкт-Петербурзькому університеті М. Куторги. Безумовно, сприяла тому і поява в Російській імперії низки вищих навчальних закладів, де курс античної історії та класичних мов був обов'язковим. Як зворотній процес розвиток античної науки в державі сприяв також появі нових або реорганізації старих навчальних закладів. Таким чином, у 1875 р. на базі Юридичного ліцею в Ніжині був утворений Історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі – НІФІ), одним із завдань котрого була підготовка фахівців із класичної філології, а з 1882 р. – також із античної історії. Прикметно, що першим викладачем всесвітньої історії став учень М. Куторги – професор Петро Люперпольський, який потрапив до НІФІ з Варшавського університету.

До кінця ХІХ ст. вивчення античної історії відбувалося переважно в університетах, насамперед у столичному Санкт-Петербурзькому. Відтак, новий етап, який вивів вітчизняне антикознавство з позиції “філіалу” німецького на самостійні позиції світового рівня, був пов'язаний із працею професора згаданого університету Федора Соколова – ще одного учня М. Куторги. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. класична наука стала “класичною”, досягла апогею, і на сьогодні є таким собі “історіографічним взірцем”. Такий розквіт, започаткований М. Куторгою і продовжений Ф. Соколовим, був створений представниками наукової школи останнього, серед яких особливо виділяються постаті професорів В. Латишева та С. Жебелева. В Україні – спершу в НІФІ, потім в Київському університеті Св. Володимира – школу Ф. Соколова представляв професор Олексій Іванович Покровський.

Народився майбутній учений 11 березня 1868 р. в Санкт-Петербурзі в родині спадкових дворян. Після закінчення класичної гімназії він продовжив здобувати освіту в столичному університеті на історико-філологічному факультеті. Під час навчання О. Покровський виявив інтерес до історії стародавньої Греції. Ймовірно, цей інтерес зародився ще в гімназії, де досить добре викладалися класичні мови й антична історія. Видатну роль у формуванні майбутнього вченого відіграв, власне, згаданий професор Федір Федорович Соколов. За кваліфікаційну роботу “Про оракулы Асклепия” О. Покровський отримав золоту медаль. Маючи наукову вартість праця була опублікована під

---

* Звісно, мова йде про наукові студії в межах тогочасної Російської імперії, де органічною складовою, як на той час, були студії вчених – вихідців із українських земель, а також дослідження у вищих навчальних закладах на території сучасної України.

назвою “Древнегреческие святыни-лечебники” в науково-популярному часопису “Колосъ” [1]. Після закінчення навчання О. Покровського залишили в університеті для підготовки до професорського звання [2]. З 1892 р., успішно склавши усні магістерські іспити зі всесвітньої та російської історії, а також політичної економії [3], протягом двох років він читав лекції з давньої історії на посаді приват-доцента в *alma mater*.

У 1894 р. в НІФІ відкрилася вакантна посада екстраординарного професора на кафедрі всесвітньої історії. На заміщення цієї посади Конференцією інституту був оголошений конкурс, на який відгукнулося кілька відомих учених, серед яких був приват-доцент Юр'ївського університету Є. Придик [4] та Енман [5]. Однак, на засіданні Конференції НІФІ 12 березня 1894 р. на вільну посаду був обраний О. Покровський [6], обраний, до того ж, абсолютною більшістю голосів [7]. Про причини подібної преференції, відданих на користь молодого вченого, можна лише здогадуватися. З одного боку, переговори про перехід в НІФІ О. Покровського зі сторони інституту велися ще з вересня 1893 р., що певною мірою вказує на “усталену” зацікавленість в послугах саме цього спеціаліста. Але тоді О. Покровський не мав можливості перейти на службу в Ніжин [8] – можливо, тоді він ще сподівався закріпитися в Санкт-Петербурзькому університеті. З другого боку, на вибір Конференції могла вплинути позиція професора П. Люперсольського – поважного і заслуженого ученого [9]. О. Покровського і П. Люперсольського ріднить приналежність до однієї наукової школи античників професора М. Куторги. Щоправда, на відміну від П. Люперсольського, який був безпосереднім учнем славетного професора, – О. Покровський належав до школи М. Куторги “в другому поколінні”, будучи учнем учня М. Куторги – Ф. Соколова. До того ж, молодий учений мав відповідні рекомендації від ректора та декана Історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету [10]. Відтак, із переходом О. Покровського в НІФІ фактично продовжувалася історіографічна традиція санкт-петербурзького антикознавства, створеної М. Куторгою і розвиненої Ф. Соколовим. Ніжин став *de facto* своєрідним філіалом провідної на той час античної школи в Російській імперії.

Перехід О. Покровського до Ніжина давав також можливість уникнути різкої зміни у викладанні курсу профільних дисциплін у місцевому інституті, що зайвий раз підтверджується подальшим переходом О. Покровського до Київського університету Св. Володимира, коли його місце в НІФІ посів професор Франс Режабек – представник іншої школи, сформованої в Новоросійському університеті. Його сферою інтересів був пізньоримський і ранньовізантійський період [11], і як наслідок – наголос у викладанні змістився з “традиційної” ранньої Греції, культивованої в стінах НІФІ П. Люперсольським і О. Покровським, до історії Риму і Візантії.

На перший погляд здається дивним, що молодий вчений, визначений одним із кращих особисто Ф. Соколовим, який добре зарекомендував себе в провідному столичному університеті, зголошується переїхати в провінційний Ніжин. Особливо, якщо врахувати, що цей переїзд відбувся з особистого дозволу імператора (згідно тогочасної процедури – за поданням міністра народної освіти [12]). Проте, відповідь на це питання видається досить простою. Читаючи лекції в згаданому університеті в якості приват-доцента, О. Покровський працював *de jure* на “громадських засадах”, тобто не отримуючи жалування [13]. Хоч і спадковий, але безземельний дворянин О. Покров-

ський, очевидно, не мав достатнього забезпечення, то ж конче потребував службової платні, відтак, його перехід в НІФІ цілком виправданий. У Ніжині екстраординарний професор інституту з усіма доплатами отримував щорічно 2400 руб. [14]. Як на той час – вельми пристойна сума, особливо для повітового Ніжина, яка давала змогу в достатній мірі задовольняти як життєві, так і професійні потреби. Отже, матеріальна сторона справи очевидна.

Одночасно, в Ніжині професор облаштував особисте щастя – 1896 р. він одружився з місцевою дворянкою, донькою дійсного статського радника Ольгою Костянтинівною Троциною [15]. Враховуючи, що остання була випускницею столичного жіночого Єкатерининського інституту [16], можна припустити, що вони познайомилися ще в Санкт-Петербурзі. Це надає переїздові О. Покровського до Ніжина певних акордів романтичності, але не більше – матеріальні й побутові проблеми це не знімає. В Ніжині, крім достатнього матеріального забезпечення, сім'я О. Покровського також була забезпечена казенним житлом – вони проживали в інститутській квартирі (всупереч київському періоду в житті професора, коли він винаймав за власний кошт помешкання на вул. Банковій, 11; що, до речі, було однією з причин повернення Покровських у Ніжин у 1922 р.).

Протягом перших трьох років викладання в НІФІ вчений викладав курс усесвітньої історії разом зі своїм старшим колегою П. Люперсольським. Після виходу останнього у відставку, його місце посів відомий учений-класик Є. Щепкін. Але останній уже за рік перейшов у Новоросійський університет [17], залишивши, відтак, викладання предмету в “традиціях” Санкт-Петербурзького антикознавства зосередилося виключно в руках Олексія Івановича Покровського.

Проте, учню Ф. Соколова в провінційному Ніжині було затісно. Він постійно їздив у відрядження – до Києва [18], до Харкова [19], на батьківщину до Санкт-Петербургу [20]; останнє, можливо, крім наукової потреби, пов'язано з написанням магістерської дисертації, було пов'язано також із певними особистими мотивами. Зосередження роботи над дисертацією змусило О. Покровського залишити в 1898 р. й посаду вченого секретаря НІФІ [21] (з 2 травня 1895 р. [22]). Більше навколодисертаційними, ніж проблемами зі здоров'ям (це було офіційною мотивацією в заяві професора), ймовірно, пояснюється прохання О. Покровського від 10 березня 1899 р. про надання закордонного відрядження [23]. З боку інституту перепон не було [24], але чи було задоволено прохання вченого з боку Київського навчального округу та Міністерства народної освіти, а відтак, чи перебував він за кордоном, – встановити не вдалося.

Упродовж перших кількох років ХХ с. О. Покровський листувався з Т. Флоринським [25] щодо можливого переходу до Київського університету Св. Володимира. Прагнення О. Покровського – і очевидно, не без сприяння Т. Флоринського – було задоволено, і з 1 липня 1905 р. він був допущений до читання лекцій у якості приватдоцента в Києві [26]. Перехід, щоправда, помітно позначився на матеріальному забезпеченні – відтепер щорічний оклад становив 2000 руб. [27], але це вчергове промовляє про “тісні рамки” перебування вченого в НІФІ. Втративши матеріально, О. Покровський виграв як учений – він потрапив у один із провідних вищих навчальних закладів імперії, отримав більше дослідницьких можливостей; втрапив у більш жваве й відкрите культурне життя тощо.

Однак, перебравшись до Києва, О. Покровський не пориває зв'язків із Ніжином. Ще перебуваючи професором НІФІ, склалася своєрідна наукова “ніжинська трійця” – М. Бережков, І. Турцевич і О. Покровський. Центральною фігурою тут виступав професор російської історії Михайло Миколайович Бережков, інший – Іван Григорович Турцевих був античником, але, на відміну від О. Покровського, репрезентував римсько-візантійський напрям у історії Ніжинської вищої школи. Взаємини в межах цього “трикутника” фігурують в епістолярній спадщині як О. Покровського, так і М. Бережкова*; не пориваються вони і після смерті О. Покровського, що простежується в листах його вдови Ольги Костянтинівни до “патріарха” ніжинського краєзнавства М. Бережкова.

Після революційних лихоліть і перепетій громадянської війни, кількарічні поневіряння в голодному Києві для загнаного в матеріальну кризу закінчилися дилемою: чи шукати засобів до існування поза межами Києва, чи вмерти з голоду. Вчений повертається до Ніжина на посаду професора Ніжинського інституту народної освіти (далі – НІНО) – так натовді називався зреформований історико-філологічний інститут. Із часом О. Покровський стає дійсним членом і керівником секції античної культури Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови, не покидаючи налагоджених у Києві наукових зв'язків. Паралельно з викладанням у НІНО, вчений посідає посаду дійсного члена Марксо-Ленінської кафедри при ВУАН; з 1922 р. О. Покровський а також працює як позаштатний співробітник Академії, отримавши спеціальні дослідницькі наукові доручення. В 1928 р. його, навіть, висувають на дійсного академіка ВУАН [28].

Умови життя 20-х років ХХ ст. були складними. Уряд неодноразово приймав декрети про покращення умов життя інтелігенції. З-поміж ніжинців під опіку Всеукраїнського комітету сприяння вченим потрапило 34 особи, в т.ч. і професор О. Покровський [29]. Однак, т.зв. наукова пайка часто затримувалася, постійно скорочувався її обсяг, інколи її взагалі не видавали. Наприклад, задекларованого забезпечення паливом учених у Ніжині взагалі не було [30]. Періодично професор отримував грошову допомогу. Так, у 1923 р. він отримав 1640 крб. [31] (що в умовах тогочасної інфляції мало чим допомогло). Відтак, попри всі радянські “подачки” й обіцянки, міська секція наукових робітників (щось на кшталт профсоюзу) неодноразово була змушена звертатися про відновлення додаткового академзабезпечення [32]. В таких умовах була змушена шукати роботу дружина О. Покровського Ольга Костянтинівна [33]. Будучи випускницею Єкатерининського інституту, вона в 1924 р. отримала – не без клопотання чоловіка – посаду вчителя музики в НІФІ. На цій посаді вона пропрацювала до смерті чоловіка, коли переїхала в Слобідку під Києвом, надалі розпродаючи майно та бібліотеку О. Покровського, щоб якимось прохарчуватися.

Одночасно, “другий ніжинський період” у житті О. Покровського став часом активізації його наукової діяльності. І в міру налагодження й ритмізації його дослідницької роботи, вчений знову почав готуватися до переїзду в Київ. Проте, плани зірвали передчасна смерть 14 вересня 1928 р. [34].

Науковий доробок О. Покровського незначний. Більшість праць вийшли впродовж останніх років життя вченого, багато з його робіт лишилися неопублікованими. При-

---

* Про епістолярій І.Г. Турцевича досі говорити не доводиться, оскільки вивчення його наукової, в т.ч. епістолярної, спадщини досі знаходиться на початковому етапі й є цілком не визначеним.

чина цього, на думку його колеги по науково-дослідній кафедрі в Ніжині, також античника (щоправда, представника “ніжинського” римсько-візантійського напрямку) К. Штепи, полягає в тому, що Олексій Іванович “ставився до себе надзвичайно суворо, вважав за необхідне перевіряти не те що кожний факт, а кожне своє слово, кожну ризик, перевіряти всебічно, нічого не залишати недоведеним, непідтвердженим джерелами” [35]. Такий, дуже скрупульозний, інколи до дріб’язковості, підхід до своєї роботи позначився, навіть, на зовнішньому вигляді його праць, в яких кидається у вічі вражаюча невідповідність між обсягами тексту і посилань. Більшість інформації професор зосереджував якраз у посиланнях, які інколи досягали розміру цілих сторінок. Така манера викладу викликала незадоволення і здивування критиків.

Манера історіописання О. Покровського яскраво охарактеризована в рецензіях професорів Р.Ф. Шульца та В.П. Бузескула на його магістерську дисертацію. Так Р.Ф. Шульц зазначав, що “в праці О.І. Покровського весь центр ваги падає на посилання, в яких зібраний великий науковий матеріал, і які являють собою, почасти, самостійні дослідження з конкретних питань. <...> Сама промова є лише ніби канвою <...>. Посилання ускладнюють читання книги, але з іншого боку виявляють величезну працю автора та його колосальну ерудицію” [36]. Подібний висновок зробив і В. П. Бузескул, який відзначив, що праці О. Покровського “вирізняються однаковою манерою викладу – коротким, стислим текстом і широкими посиланнями, що займають більшу частину книги <...>. Посилання <...> в більшості випадків є екскурсами, що є дослідженнями з питань, що порушені в тексті. В посиланнях автор виявляє велику ерудицію і широке знайомство з джерелами, в т.ч. з епіграфічними, з науковою літературою” [37]. Відтак, текст Покровського важкий до сприйняття, змушує постійно відволікатись на посилання. Однак, такий “енциклопедичний” виклад, з іншого боку, значно розширює коло читачів – для недостатньо підготовлених достатньо прочитання самого тексту, для спеціалістів – цікавими видаються посилання з їх колосальним матеріалом, з детальною, інколи до дрібниць, розробкою теми.

Звинувачувати вченого, як то зробив К. Штепа, в гіперкритицизмі не досить коректно. О. Покровський був учнем Ф. Соколова, який і прищепив своєму учню любов до малодосліджених тем в історії античного світу*. Цей учений, як і його вчитель М. Куторга, протестував проти панівного тоді на Заході гіперкритицизму, хоча і віддавав належне досягненням західної науки, насамперед, німецької. Ф. Соколов першим у вітчизняній науці запровадив метод усебічного дослідження джерела, вияву його зовнішнього і внутрішнього змісту [38]; він проголошував максимально детальний виклад матеріалу, позаяк “факти історичних подій, лише взяті в усіх своїх деталях і у зв’язку з усіма подіями, що передували ним, та подальшими подіями, лише в такому разі можуть бути пізнані як слід” [39].

О. Покровський не відкидає, в цілому, античну традицію. Проте, в результаті свого гіперскрупульозного аналізу дає інше, альтернативне прочитання тексту, пояснює його конкретні місця, пропонує погляд на пам’ятку в її еволюції, вказуючи при цьому на причини появи певних “неточностей” в античних текстах. Адже, як учив Ф. Соколов,

---

* Сам Ф. Соколов написав і захистив дисертацію з історії Сицилії раннього, догрецького часу – на той час із цілком недослідженого питання.

факти давньої історії не дані нам у готовому вигляді, а тому реконструкція їх має бути повною і максимально точною, для чого необхідно використати весь, без винятку, наявний історичний матеріал [40].

Щоправда, ніжинський учений був також самостійним і оригінальним, від свого вчителя він не перейняв пристрасті до занять епіграфікою*, натомість виявив інтерес до більш загальних тем, чого цурався, наприклад, Ф. Соколов. Відтак, О. Покровський, як зазначає Є. Фролов, “у будь-якому випадку це був достатньо оригінальний учений, який прагнув сказати своє слово в науці” [41].

Як учений О. Покровський був широко ерудований і був, фактично, полідисциплінарним дослідником. За словами К. Штепи “він був у такій же мірі істориком, як і філологом, соціологом і етнологом, що забезпечувало і ґрунтовність його висновків, і широту поглядів” [42]. Μέμνησθαι αλιστείν – головне гасло наукової творчості професора Олексія Покровського [43].

Інтерес до написання самостійних наукових робіт О. Покровський виявив ще в студентські роки. Протягом 1887-1890 років молодий науковець опублікував низку статей у науково-популярному столичному часопису “Колосья” (під псевдонімами “А. Ивановский” та “А. Каменецкий”). У переважній більшості ці роботи стосувалися вітчизняної історії XVIII-XIX ст. За проблематикою ж їх можна віднести до історії повсякдення, біографістики та культурологічних студій. Дещо відособленою є розвідка зі всесвітньої історії нового часу “Германия в XVIII столетии”. Ймовірно, ці праці були створені в контексті навчальних дисциплін. Особисто О. Покровський не надавав своїм раннім науковим спробам великого значення. Проте, статті є досить оригінальними і самостійними, і в такій самокритиці вбачається згаданий гіперкритицизм професора, але відносно самого себе.

У царині ж античної історії – провідної теми життя – О. Покровський дебютував критичними статтями. Найперша з них – “Новые явления в области разработки древнегреческой истории” [44], за якою була написана рецензія на книгу В. Штеффера “Афинское гражданство и народное собрание” [45]. Але більш цікавою здається праця О. Покровського про Полібія [46], написана ним із приводу книги Scala. Першим самостійним монографічним дослідженням із античної історії була перероблена кваліфікаційна робота “Древнегреческие святыни-лечебницы”, написана, ймовірно, безпосередньо під керівництвом професора Ф. Соколова.

Проте, першою великою самостійною працею О. Покровського була його магістерська дисертація “О красноречии у древних эллинов” [47] з додатком “К вопросу об основном характере древнеэллинского государства” [48]. Для магістерської дисертації ніжинський професор готував іншу тему [49], але за своєю “звичкою”, з невідомих причин, використав для дисертації свою актову промову в НІФІ 1903 р. Поясненням того може бути “науковий метод” ученого. Будучи дуже скрупульозним, прагнучи зібрати й опрацювати якнайбільше матеріалу з обраної теми, не важко було просто “потонути” в матеріалі; створити ж значний синтетичний текст із опрацюванням теми до дрібниць досить складно. Відтак, відносно невеликий за розміром текст промови, очевидно – без значних змін, значно “обрісши” екскурсами посилянь з легкої руки професора перетворився в дисертацію.

---

* Цю пристрасть перейняв інший учень Ф. Соколова – відомий вчений у сфері античної епіграфіки В. Латишев.

У “першій частині” дисертації (“О красноречии у древних эллинов”) О. Покровський досліджував історію розвитку еллінського судового, політичного й епідейктичного красномовства. Тему вчений розглядає в контексті розвитку суспільно-політичних і культурних умов, що спершу зумовили, а потім призвели до занепаду еллінського ораторського мистецтва. Паралельно він подає і власну теорію походження цього мистецтва: “Якщо еллінське політичне і судове красномовство розвинулося з гомерівської і гесіодівської *αγορῆς*, то красномовство епідейктичне розвинулося з пісні, яку гомерівські *αοῖδοί* співають – інколи на агорі, але зазвичай за царським застіллям – частувальним столом”.

Друга праця (тобто додаток до першої за визначенням), зі слів самого автора, була “спробою намітити ті риси, з якими виступає на сцену історії держава у еллінів*, риси, яким завжди залишалася вірною еллінська держава”. Основний висновок ученого зводиться до того, що “в основі своєї еллінська держава була завжди демократією, але вона була завжди демократією тільки в своїй основі, надбудови ж споруджувалися на цій основі найрізноманітніші (як за задумом, так і за виконанням), але вони створювалися завжди саме на цій основі”, далі О. Покровський зазначає, що “ще важко за своєї думку, що еллінська державність була демократією і тоді, коли вона була царством або монархією. Історія політичної влади в еллінів зводиться, таким чином, до послідовного розвитку цього демократичного моменту, як моменту основного”.

Наступною великою працею О. Покровського була його докторська дисертація “О хронологии афинской истории VI ст. до Рождества Христова” [50], яка була написана вже в Київському університеті Св. Володимира. Дисертація зустріла позитивні відгуки з боку тогочасних провідних учених-античників – професора Харківського університету В.П. Бузескула та Санкт-Петербурзького вченого Є. Кагарова. В своїй рецензії В.П. Бузескул зазначав, що вчений звернувся до питання, що “належить до особливо важких і заплутаних в історії Греції” [51]. В дисертації О. Покровський одразу відкидає гіпотезу Віламовіца, за якою хронологія афінської історії VI ст. до н. е. реконструюється за афінською хронікою, яка нібито велася, принаймні, з часу Солонна. Більше того, О. Покровський узагалі заперечує існування подібних хронік. Цілком слушним видається також його висновок про неможливість установаження точних хронологічних дат до VI ст. до н.е. Відповідна хронологія, на думку вченого, пов’язана з “*Αθηναίων πολιτεία*” Арістотеля, отже мала характер екстраполяції “заднім числом”.

Особливо незвичну, як для себе, наукову продуктивність виявив О. Покровський упродовж останніх років життя – протягом “другого ніжинського періоду”. Певною причиною тому були вкрай важкі в матеріальному плані 1920-ті роки, особливо для інтелігенції. В умовах виживання, щоб утриматися “на плаву” (в даному випадку – просто не померти від голодної смерті), вченому доводилось багато працювати. Адже радянська влада особливо не переймалася умовами життя, здоров’ям, рівнем забезпеченості тощо “гвинтиків великої державної машини”; показником була кількість “наукової продукції”. Враховуючи ж, що платили за одиницю такої “продукції” децицію, то працювати й видавати “на гора” потрібно було багато й ритмічно. Відтак, враховуючи широку інституційну діяльність ученого (в НІНО, наприклад, О. Покровський

---

* Термін “держава” щодо давньогрецької історії можна вживати лише умовно, правильніше в даному місці було б говорити про еллінську державність.

читав кілька курсів – від загальної історії до суспільствознавства й основ марксизму), не дивним є і широкий спектр його праць. Позитивно вражає високий фаховий рівень робіт О. Покровського з усіх напрямків наукової діяльності.

Зважаючи на такий стан речей, у 1920-х роках улюбленій античній тематиці О. Покровський присвятив лише одну працю українською мовою “Геродот та Арістей” [52]. Результатом співпраці О. Покровського з Кабінетом арабо-іранської філології, що діяв при Історико-філологічному відділі ВУАН [53], стала праця з історії античного письменства “Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві” [54].

Одним із провідних напрямів діяльності О. Покровського цього часу, враховуючи соціально-політичний й ідеологічні умови, була його праця на академічній Київській науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму, науковим співробітником якої ніжинський професор був із 1925 р. В цьому напрямку вченим була підготовлена і опублікована стаття “К третьей главе Коммунистического Манифеста. Заметки” [55]. Дана праця, в концепції О. Покровського, є спробою “співставити деякий матеріал для підготовчих робіт” до створення “майбутніх праць з генези соціалістичних ідей, представлених у III Маніфесті К. Маркса” (тут ніжинський учений іде за Д.Б. Рязановим). Проте, виклад матеріалу подається у звичній для О.П. Покровського манері всебічного і ґрунтовного розгляду матеріалу, але окрім аналізу і синтезу, вчений формулює також власні висновки щодо “феодалного”, “попівського”, “дрібно-буржуазного” і “справжнього – або ж німецького” соціалізму.

Попри марксознавчі потуги, професор О. Покровський залишається і надалі античником. Як симбіоз кон’юнктури і покликання постала його праця “Proletarii Древнего Рима” [56], де вчений досліджує термін через призму його використання в римській літературі, дає етимологічне й історичне пояснення його походження. Дослідник зазначає, що якщо в законах XII таблиць “Proletarii” – це був юридичний термін, то через етап літературного та побутового вживання наприкінці II ст. до н.е. слово “пролетарі” зникає з ужитку. Щодо, власне, *proletarius*, то О. Покровський пояснює його через різницю між пролетарями й *assidui*, яку він убачає в поземельних відносинах. Останні відігравали важливу роль в ранній римській історії, особливо в епоху XII таблиць, коли і сформувалося уявлення, що “громадянину, для того щоб він був справжнім, досконалим громадянином, мало належати *dominium ex jure Quiritium*, що він мав бути *pater familias*, себто мати як сім’ю, так і *familiam* у значенні *res mancipi* – себто землю з помістям і живим та мертвим інвентарем. Саме громадянин, який мав таке господарство, і міг називатись *adsiduus*”. Однак, на думку вченого, не всі сини повноправних *adsidui* отримували власний шмат землі, а відтак, ставали громадянами лише за народженням, тобто – неповноправними, безземельними – *proletarii*. З часом, у процесі розвитку римського суспільства пролетарії розчинилися в інших суспільних групах – плебеїв, клієнтів, лібертинів.

У 1920-х роках під впливом соціологічної школи М. Грушевського до соціологічних студій активно залучаються українські історичні кадри. Приділив одну працю проблемам емпіричної соціології і професор О. Покровський: у статті “К истории общенародных повинностей” [57] учений розглядає різноманітні громадські повинності в давній Україні. Серед таких він виділяє різного роду фортифікаційні роботи, підводну та постову повинності тощо. Розгляд подібної практики в Україні подається в контексті подібних повинностей як у західноєвропейському середньовіччі, так і на сході

– в Московщині, а також у стародавньому світі – античній Греції та Римі. Але в Україні, як зазначає вчений, повинності, зумовлені “військовими інтересами держави”, протрималися довше, ніж на Заході, то ж і загальнопополиті повинності тут протрималися довше.

Останньою працею, що вийшла друком уже після смерті ніжинського професора, була стаття “Про матеріалістичне розуміння історії в первісному його вигляді” [58]. Метою написання цієї праці, за висловом самого автора, було прагнення “зв’язати зміст деяких істотних текстів “Розділу про Фейербаха” (з “Німецької ідеології”) зі змістом відповідних текстів інших творів його авторів”. Відтак, як зазначає К. Штепа, за правилом Арістарха, “з’ясувати Гомера з Гомера” – себто Маркса й Енгельса за Марксом і Енгельсом [59]. О. Покровський, насамперед, аналізує різницю між першою і другою версією нової концепції історії, що подається в “Розділі про Фейербаха”. Вчений зазначає, що в дальших своїх творах Маркс і Енгельс фактично розвивали другу версію, що зводилася до умови: щоб люди мали змогу “творити історію”, вони мусять мати змогу жити, – відтак, першим історичним етапом є вироблення засобів, потрібних для задоволення життєвих потреб, тобто продукування самого матеріального життя. Детально розглянув учений також проблему поділу праці та його зв’язок із розподілом і приватною власністю. Цілком логічним (як для марксизму) звучить і загальний висновок О. Покровського, що історична боротьба в усі часи становила собою “більш чи менш ясний вираз боротьби суспільних класів”.

Зовсім окремо стоїть праця О. Покровського “Шевченко і Кабе” [60], яка, ймовірно, була написана на хвилі українізації, але вийшла з друку лише в 1927 р. Дослідник зупиняється на одному епізоді зі щоденника Тараса Шевченка (подорож на пароплаві Волгою до Нижнього Новгороду), і порівнює його з текстом “Подорожі в Ікарію” Етьєна Кабе. Цю роботу О. Покровського назвати кон’юнктурною навряд чи можна. Вчений цікавився Україною, знав українську мову, був автором підручника з географії України. Примітно, що ще в 1910 р. він окреслював Харків як територію етнічної України [61].

Про О. Покровського як викладача говорити важко. Якихось свідчень сучасників виявити не вдалося. Певною мірою про це можна судити опираючись на навчальні плани дисциплін, які О. Покровський викладав у НІФІ. Проте, за лаконічністю професора це завдання майже нездійснене. На сьогодні більш-менш можна говорити лише про курс римської історії [62]. Тут О. Покровський, насамперед, зупинявся на викладі джерельної бази, до якої залучав навіть такі джерела, як географія та топографія Риму*. Окремо професор зупинявся на творах античних авторів і на сучасній історіографії. Після цього переходив до безпосереднього викладу матеріалу, що також вирізнявся надзвичайною деталізацією курсу. Відтак, реакція аудиторії могла бути схожою на аналогічну щодо лекцій Ф. Соколова – подібна деталізація могла викликати певне неприйняття аудиторії й незадоволення переобтяженістю курсу.

Незважаючи на такі припущення, заслуги О. Покровського і як науковця, і як викладача були відзначені урядовими нагородами. З іншого боку, робота в першокласних наукових колективах НІФІ та Київського університету Св. Володимира вимагала відповідного професійного рівню.

---

* Проте, в цьому О.І. Покровський не був новатором із-поміж ніжинських професорів-античників. Подібне практикував і своїх лекціях також професор І.Г. Турцевич.

К. Штепа зазначає, що після смерті О. Покровського залишилася велика кількість опрацьованого матеріалу та низка неопублікованих праць, що стосувалися, насамперед, проблем марксизму [63]. На сьогодні вдалося виявити лише одну таку неопубліковану працю професора з історії Київської Русі – в листі до В. Ляскоронського, колеги О. Покровського по НІФІ та Київському археологічному інституті [64]. Дослідження вирізняється своєю оригінальністю. Особливо цікавим є те, що, на відміну від О. Шахматова, ніжинський професор локалізує гору Лікофрос саме в Києві, хоча і виводить етимологію її назви з грецької мови.

Таким чином, у особі Олексія Івановича Покровського як російська, так і українська наука отримала першокласного вченого-класика, який яскраво вирізнявся своєю надзвичайною ерудицією, самостійністю й оригінальністю суджень. Попри своє наукове кредо – *μὲνινθαί αλιστεῖν* – О. Покровський був ученим-позитивістом, який не заперечував, а дошукувався правдивої відповіді, намагався зрозуміти і пояснити античний текст. Критика і сумнів стосувалися безпосередньо його самого – це сумнів дослідника в можливості об'єктивного дослідження, пізнавальних межах власної суб'єктивності, своїх наукових суджень; це гіпервимогливість до самого себе. Саме тому, його наукові праці – насамперед, із історії античності – не втратили свого значення і нині.

Олексій Іванович Покровський був кабінетним ученим, його робочим місцем був письмовий стіл, працював він винятково з опублікованими пам'ятками; працював наполегливо і багато, особливо впродовж останніх – найважчих – років свого життя.

Значна частина життя професора пов'язана з Ніжином. Тут він одружився, тут заявив про себе як кваліфікований викладач і науковець, тут було створено кілька його важливих наукових праць. Два ніжинські періоди в його житті – з 1894 до 1905 та з 1922 до 1928 року – фактично були найбільш продуктивними в сенсі наукових студій ученого. Відтак, із повним правом професора О. Покровського можна вважати ніжинцем, що вписав яскраву сторінку в історію української науки.

-
1. Покровский А. Древнегреческие святыни-лечебники // Колосья. – 1890. – № 3. – С. 43-63; № 4. – С. 132-158.
  2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 10.
  3. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 5, 10.
  4. Там само, арк. 1.
  5. Там само, арк. 6.
  6. Там само, арк. 3, 4, 5, 6.
  7. Там само, арк. 4.
  8. Там само.
  9. Див.: Гордієнко Д. Ad fontes: до витоків Ніжинської античної школи – професор Петро Люперський // Ніжинська старовина. – Вип. 3 (6). – Ніжин, 2007. – С. 99-120.
  10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 6.
  11. Див.: Гордієнко Д. Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис // Ніжинська старовина. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 3-14.
  12. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 601, арк. 8.
  13. Там само, арк. 10.
  14. Там само, арк. 27зв.
  15. Там само, арк. 19, 20.

16. Там само, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 1, 2.
17. Див.: Гордієнко Д. Ad fontes... – С. 104-105.
18. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 13.
19. Там само, арк. 16.
20. Там само, арк. 18, 21.
21. Там само, арк. 23.
22. Там само, арк. 28зв.
23. Там само, арк. 24.
24. Там само, арк. 25.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, од.зб. 20707-20714.
26. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 33.
27. Там само, арк. 33.
28. Турцевич І.Г. Дневник // Ніжинська старовина. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 141.
29. Коляструк О. Повсякденні умови життя та праці інтелігенції Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 71-72.
30. Там само. – С. 72.
31. Там само. – С. 74.
32. Там само.
33. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 1, 2.
34. Штепа К. Професор Олексій Іванович Покровський // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. ІХ. – Ніжин, 1929. – С. 280-281.
35. Там само. – С. 281.
36. Шульц Р.Ф. [Рецензія] // Записки Харьковского университета. – 1906. – Кн. 2. – С. 78-82. – (Рец. на: Покровский А. О красноречии у древних эллинов. – Нежин, 1905).
37. Бузескул В.П. [Рецензія] // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1906. – № 5-6. – С. 159. – (Рец. на: Покровский А. К вопросу об основном характере древнеэллинского государства. – Нежин, 1905).
38. Фролов Э.Д. Ф.Ф. Соколов и начало историко-филологического направления в русском антиковедении // Вестник древней истории. – 1977. – № 1. – С. 217, 218.
39. Там само. – С. 221.
40. Там само. – С. 221-222.
41. Фролов Э.Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. – СПб, 1999. – С. 278.
42. Штепа К. Вказана праця. – С. 281.
43. Там само. – С. 281.
44. Покровский А. Новые явления в области разработки древнегреческой истории // Историческое обозрение. – 1890. – Т. 1. – С. 33.
45. Покровский А. [Рецензія] // ЖМНП. – 1891. – № 6. – С. 522. – (Рец. на.: Штеффер В. Афинское гражданство и народное собрание).
46. Покровский А. Про Полібія // ЖМНП. – 1891. – № 6. – С. 522.
47. Покровский А. О красноречии у древних эллинов // Известия Историко-филологического института кн. Безбородька в Нежине (далі – ИНИФИ). – Т. 21. – Нежин, 1904. – С. 3-50.
48. Покровский А. К вопросу об основном характере древнеэллинского государства // ИНИФИ. – Т. 22. – Нежин, 1906. – С. 1-101.
49. Штепа К. Вказана праця. – С. 283.
50. Покровский А. О хронологии афинской истории VI ст. до Р.Х. – К., 1915. – 139 с.; *ibid.* // Киевские университетские известия. – 1915. – № 9. – С. 1-139.
51. Бузескул В.П. [Рецензія] // ЖМНП. – 1916. – № 1. – С. 148. – (Рец. на: А. Покровский. О хронологии Афинской истории VI ст. до Р.Х. – К., 1915).
52. Покровский О. Геродот та Арістей // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 322-340. – (Збірник історично-філологічного відділу, Т. 1).
53. Див.: Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К.: Критика, 2007. – С. 27.
54. Покровский О. Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. 10.

55. Покровский А. К третьей главе Коммунистического Манифеста. Заметки // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. 7. – Ніжин, 1927. – С. 139-177.
56. Покровский А. Proletarii Древнего Рима // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. 7. – Ніжин, 1927. – С. 16-44.
57. Покровский А. К истории общенародных повинностей // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К., 1928.
58. Покровский О. Про матеріалістичне розуміння історії в первісному його вигляді // Збірник заходознавства. – б/м., 1929.
59. Штепа К. Вказана праця. – С. 288.
60. Покровский О. Шевченко і Кабе // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 15-16.
61. ІР НБУВ, ф. 23, спр. 992, арк. 1.
62. ВДАЧОН, ф. Р.-6121, оп. 2, спр. 3280, арк. 74зв.-75.
63. Штепа К. Вказана праця. – С. 289.
64. ІР НБУВ, ф. 90, спр. 364, арк. 2-4.

Олександр КОВАЛЕНКО
(Чернігів)

Забутий ніжинський любомудр

Виходець із ніжинської грецької громади Микола Миколайович Мотоніс належить до числа незаслужено забутих на своїй малій батьківщині громадських діячів і учених ранньомодерної доби. Він народився у 1728 р. і “через несколько времени” навчався у Києво-Могилянській академії. Навесні 1747 р. Микола Мотоніс і його близький приятель киянин Григорій Козицький, “вступя по тамошнему расположению учений в училище философское и выслушавши логику, восприяли намерение отъехать в чужие края, где бы <...> начатые <...> науки к концу могли привести и, возвратившись в отечество, оному какою-нибудь принести пользу” [1]. Бажання цілком зрозуміле, якщо зважити, з одного боку, на поширену серед українських студентів традицію освітніх мандрів, а з іншого – на поступовий занепад Києво-Могилянської академії, яка дедалі помітніше втрачала свій науковий престиж і перетворювалася у суто духовний навчальний заклад [2]. 1 травня 1747 р. М. Мотоніс і Г. Козицький отримали у своїй alma mater відповідне “свидетельство” й 21 липня вирушили в дорогу. Через місяць вони дісталися Сілезії й уступили до “Гимназии святыя Елисаветы”, що в місті Бреслав (нині Вроцлав) [3]. Тут М. Мотоніс і Г. Козицький провели півтора року і справили якнайкраще враження. В “атестаті”, виданому обом студентам “главной консистории королевским советником, кирок и школ инспектором, священныя богословии профессором” Йоганом Фрідеріком Бургом, зазначалося, що вони “через все то время с таким рачением и прилежанием во всех честных науках упражнялись и столь похвально и добропорядочно между нами себя вели, что хвалы как прочих учителей, так и нашей достойны и оказали великую о себе надежду” [4].

Але на цьому М. Мотоніс і Г. Козицький свою спрагу до знань не втамували й 18 квітня 1749 р. виїхали до Лейпцига. Місцевий університет, що здавна користувався неабиякою популярністю серед української молоді, гостинно прийняв новачків, але на заваді успішному навчанню стало елементарне безгрошів'я. Сподівання на допомогу